

FROSTBRUNNSDALEN

Kulturen och historien är kanske det intressantaste med Frostbrunnsdalen. Det anses att dalen är Dalarnas förnämsta historiska plats och här samlades folket redan årtusendet före Kristus. Nedan följer en del av Frostbrunnsdalens historia innan Frostbrunnsdalens Djur- och Naturskyddsförening bildades.

Trefaldighetskällan

Trefaldighetskällan i Frostbrunnsdalen hör till de källor, som sedan urminnes tider varit kultkällor eller heliga källor, därför att de rinner mot norr. Varför mot norr? Detta bottnar i två uråldriga föreställningar. Den ena är den, att det onda, däribland sjukdomar, kommer från norr med den kyliga nordanvinden. Den andra föreställningen är den, att det onda måste föras tillbaka till sin ursprungliga plats, vilket sker med vatten som rinner mot norr. Dessa offerkällor har i stor utsträckning varit Frökällor. Vid dem har Frö eller Frej, livskraftighetens och växtlighetens gud i den nordiska mytologin, dyrkats. Denna dyrkan har skett på en viss dag vid den tid på året, då naturen vaknat till nytt liv. Dyrkan fick inte ske när som helst på dagen utan vid solnedgången.

Till ritualen hörde fyra ceremonier: smyckningsceremonin, dryckesceremonin, offerceremonin och tvagningsceremonin. Till firningsdagen smyckades källan med löv och blommor. Alla, både unga och gamla, drucko ur källan hälsa och livskraft. Understundom offrade de, som druckit, ett mynt i källan. De som var sjuka tvådde sig i källans vatten.

I dalen låg ett tempel helgat åt fruktbarhetsguden Frö. Templet och dalen gjorde Stora Tuna till Dalarnas mittpunkt från järnåldern till Gustav Vasas tid, alltså i 2000 år.

Källkulten är urgammal. Petrus Envall, rektor vid Fornby folkhögskola 1926-1940, höll vid en sommarfest i Frostbrunnsdalen år 1935 ett uppmärksammat föredrag, vari han framförde tre uppseendeväckande teorier. Den ena, att källan i Frostbrunnsdalen var en kultkälla och Frostbrunnsdalen ett kultcentrum för en stor del av Dalarna redan under den yngre bronsåldern, alltså 1000 år före Kristus. Den andra, att Frost är en förvanskning av Frö. Den tredje, att Stora Tuna kyrkas plats avgjorts av dess läge vid ett urgammalt kulturcentrum.

Utdrag ur Borlänge Tidning 26 juni 1945 från ett tal av Petrus Envall vid Frostbrunnsdalens Djur- och Naturskyddsförenings 25-årsjubileum i Frostbrunnsdalen: "I procession gick man från brunnen och förde Frös bild upp på åkern som skulle bli fruktbar då. När kristendomen segrat höll prästerna god min, men bilden byttes ut mot S:t Eriks - det är därför man kan se S:t Eriks bild i Stora Tuna kyrka. Fröåkern kallade man den åker dit bilden bars. Här kallas den tingsåkern för Domarringens skull.

Men hur har den gamla offerkällan i Frostbrunnsdalen, som ursprungligen varit en hednisk Frökälla, fått namnet Trefaldighetskällan? Det är en intressant historia. En teori är följande: Inför den hedniska källkulten hade den kristna kyrkan att välja två vägar: att förbjuda den eller att tolerera den och ge den ett kristet namn. Ifråga om Frökällan i Frostbrunnsdalen och många andra Frökällor valdes den senare utvägen. Den gamla firningsdagen accepterades - det blev Trefaldighetsafton - och källan fick namnet Trefaldighetskällan. Namnet Frösbrunn eller Frösbrunnsdalen ändrades till Frostbrunnsdalen för att ta bort associationerna till hednaguden Frö. En annan teori är att namnet hänger samman med det gamla namnet Fröste, som lär ha vanligt i bygden då. Den ursprungliga källan låg i dalens södra del men är idag igenfylld.

Det är ingen slump att Stora Tuna kyrka byggdes alldeles intill den hedniska källan i "Frös brunn", liksom att Torsångs kyrka byggdes vid "Tors äng". Folk var sedan urminnes tider vana att samlas på dessa platser för sina kulthandlingar och riter och det fortsatte man med även efter det att bygden hade kristnats.

Ännu i slutet av 1800-talet vallfärdade befolkningen i Tunabygden och närliggande orter i tusental till dalen, särskilt under Valborgsmässoafton och Trefaldighetskvällen. Folk kom från Falun, Vika och Gustafs med ångbåt som lade till vid Tunabro, varefter man samlades i dalen. Man försummade då aldrig att dricka kraft och mærg i benen ur hälsokällan.

Skidgeneralen Gustaf Enborg, som var ordförande i Borlänge skidförening från 1924 till sin bortgång 1961, återupptog denna tradition 1927 och skidföreningen brukade varje år på Trefaldighetsaftonens kväll bege sig till Frostbrunnsdalen och dricka mærg i benen. 1956 anordnades en radioutsändning från Frostbrunnsdalen på Trefaldighetsaftonens

kväll, där Gustaf Enborg, Knut Eklund, Harald Frendin och Oskar Hanspers medverkade.

Tingsplatsen

Tuna sockens tingsgård lär ha legat vid Frostbrunnsdalen under 1400- och 1500-talen. Tingsgården låg troligen på en ännu äldre tingsplats från vikingatiden. 3 stora ätthögar har också enligt traditionen legat här. När dalkarlarna av Engelbrekt på 1400-talet kallades till vapen för Sveriges frihet gick budet ut från Tuna, likaså när Gustav Vasa samlade folk. Efter daljunkerrupproret höll Gustaf Vasa räfst och rättarting vid Tuna ting 1528 och dalkarlarna mottog sina domar. Platsen för detta kan ha varit vid det s. k. ”knäfallet”, en sluttning norr om kyrkan, eller vid den plats där Kyrkskolan byggdes. Kungens vrede över dalkarlarnas trots ledde till att Tuna ting upphörde som landskapsting och att Kopparberget vid Falun övertog denna funktion.

Ovanför Frostbrunnsdalens södra del hittades 14 skelett när man grävde grunden för Kyrkskolan 1921, och doktor Hällsjö m. fl. trodde sig ha funnit offren för daljunkerräfst. Skeletten visade spår av olika avrättningsmetoder, både hängning och halshuggning, och de hade begravits på olika djup och tider på året. Detta talar emot en summarisk avrättning efter ett uppror.

Välkänd är ”minnesstenen” som utgör mittsten i en sentida domarring. På stenens norra sida finns ett Tunasigill i järn där det står: ÅT MINNET AV TUNA TING RESTES RINGEN 24 JUNI 1935. Stenen restes till 500-årsminnet av Tunasigillet tillkomst. Det är osäkert om Tuna tingsplats verkligen låg på den plats där domarringen och minnesstenen restes 1935.

I anslutning till tingsplatsen fanns också en tingsgård. På en karta från 1699 kan man se var gården legat. På tingsåker invid Domarringen finns ”tingsröset”, som kan ha varit platsen för denna tingsgård.

En annan välkänd plats i närheten är naturformationen ”tingskullen” eller ”Kungshögen” som den också kallas. En gammal väg i området, strax intill Kyrkskolan, har namnet ”Klocker gatu”. Den kallades också ”Vasavägen” eller ”Kungsvägen”. Man har också hittat en fångstgrop, ovanför Dalstugan, som enligt Erik Bergqvist varit en varggrop.

Näftåget

Utdrag ur Falu-kurirens julnummer 1926 samt ur Frostbrunnsdalens Djur- och Naturskyddsförening i Stora Tuna socken 1920-1945 Minnesskrift, av Otto Bolling: ”Minnet av dalkarlarnas hämnd på Jakob Näf, deras förtryckare är ett av de märkliga historiska minnen som anknyter till Frostbrunnsdalen. Jakob Näf kom från Skottland och var av förnämlig börd. Han sattes av konung Johan III till domare i Dalarna. Men han ådrog sig snart till den grad dalkarlarnas hat att han ansåg för klokast att lämna sin anställning och Dalarna. Snart återkom han dock, men allmogen uppretades av hans lindrigt sagt hårda regemente, så att han återigen måste ge sig av från Dalarna. Denna gång var det endast med yttersta möda han undkom med livet.

Under stridigheterna mellan kung Sigismund och hertig Karl var Jakob Näf Sigismunds ståthållare i Västmanland, Dalarna och Bergslagen. Allmogen i Dalarna stod på hertig Karls sida.

1598 reste Jakob Näf till Dalarna för att kungöra ett brev från konung Sigismund, i vilket det hette, att den av dalkarlarna så högt älskade hertig Karl för sitt ”olagliga uppförande” var dömd till landsflykt, och att de, som vågade understödja honom skulle vara fredlösa över hela Sveriges rike.

Det var ju ett dubbelt missgrepp av konungen att skicka just Näf med denna för dalkarlarna så missagliga kungörelse. Att konungen visade dem så liten respekt retade dem obeskrivligt och vid underrättelsen, att den hatade mannen åter var i Dalarna, råkade allmogen i raseri. En budkavle sändes ut att ”fienden var i landet” och att alla, som så kunde, beväpnade skulle infinna sig på Tuna hed. 6000 dalkarlar samlades här och deras raseri gick ut över Jakob Näf.

Innan Näf hann möta allmogen, uppsöktes han i prästgården av dalkarlarna och släpades till kyrkvallen - inte för att, såsom han själv ämnat, samråda med dalkarlarna om fäderneslandets väl - utan för att ställas inför rätta.

Nu började med Näf ett ”förhör”, ur vilken ingen skulle kunnat klara sig. För att förekomma den blodsutgjutelse som syntes vara oundviklig föreslog några äldre, sansade män att man skulle fortsätta rannsakingen den följande dagen, samt under tiden sätta Näf och hans följeslagare i fängelse. Men då Näf skulle föras från vallen började det länge undertryckta hatet att utbryta i okvädingsord och slag. Näf fastspikades vid en svinho

och utsattes för de församlades våldsamheter innan han fördes i fängelse till sina följeslagare.

Leksandskarlarna, som blivit uppehållna på vägen anlände snart efter och hälsades med vilda glädjeskrin. Knappast hade den upphetsade folkhopen fått denna förstärkning, förrän den rusade till fängelset och tog upp den grymma leken med Näf på nytt. Denne, som nu såg att det på allvar gällde hans liv, erbjöd sig att betala 2000 riksdaler för sitt liv; ”och hoppas jag”, tillade han, ”att komma mig före, om en barberare får med plåster förbinda mig”. ”Där har du plåster din arga skalk”, utropade i detsamma en ung dalkarlsdräng, höjde sitt svärd och klöv i ett hugg Näfs huvud.

Liket släpades därpå ned i Frostbrunnsdalen, där det kastades i vattnet, varifrån ingen av fruktan för böndernas hämnd, vågade ta bort det. Han blev sedermera begravnen på Stora Tuna kyrkogård, men hans grav är intill denna dag okänd.”

Kopparhyttan

Utdrag ur Frostbrunnsdalens Djur- och Naturskyddsförening i Stora Tuna socken 1920-1945 Minnesskrift, av Otto Bolling:

”Det uppges i Västerås stifts herdaminne av Munktell, att magister Samuel Matthiae Malmenius, som var kyrkoherde och prost i Stora Tuna från 1608 till 1634, tillsammans med svågern Rosensköld hade en kopparhytta vid Frostbrunnsdalen och att han för transporten lät uppressa och göra ån segelbar.”

Utdrag ur artikel i Borlänge Tidning 31/8 1986. Uppgifter från Gottfrid Hillerström:

”Hyttan i Frostbrunnsdalen anmäldes den 31 mars 1602. Enligt gamla handlingar omtalades att dåvarande kyrkoherden i Tuna, Olaus Canuti(Olof Knutsson) anlagt en hytta i Frostbrunnsdalen.

Hur länge denna hytta då varit i bruk sägs det inget om. Men det har troligen inte varit särskilt lång tid, att döma av den ringa mängd slagg som finns kvar. Olaus Canuti avled 1607.

Men före den här hyttans tid, någon gång på 1500-talet omtalas att ”bispe Karl låtit bygga en kvarn och en smedja i Frostbrunnsdalen” Denna kvarn ersattes troligen med en ny kvarn i början av 1600-talet. Biskop Karl var Tunas första och ende biskop. Meningen var att Tuna

kyrka skulle bli domkyrka, en sak som återkallades efter en tid.”

Biskop Karl eller Carolus Petri var den förste som lät bygga något i Frostbrunnsdalen. Han var verksam i Stora Tuna fram till omkring 1561.

2 stycken skvaltkvarnar ska ha funnits i Frostbrunnsbäcken under 1700-talet. Karl XII:s fältpräst, prosten Sahlstedt i Stora Tuna, nämner 1743 i sitt stora bokverk ”Tuna Minne” att en mjölkvarn förut funnits vid bäcken och att en skvaltkvarn då låg lite längre ned efter bäcken.

Badinrättningen

I Frostbrunnsdalens södra del låg förut en stor badinrättning. Början till den var en ung tunapojke, Spärs Carl Fredrik Carlsson, född 1859. På 1870-talet vistades han på grund av svår reumatism på badort i Visby. Han vistades i flera år på badorten och lärde sig så mycket om medicinska bad att han ville starta något liknande hemma också.

Han öppnade först en liten badstuga hemma i Västansjö, men 1883 lyckades han få arrendera Frostbrunnsdalens södra del på 50 år för 20 kr per år och 30 fria bad per år åt markägaren, C. Fr. Lundberg, Buskåker. Ångpannor och övrig teknisk utrustning köptes från Stockholm. Badkaren som var av trä, tillverkades av en skicklig tunnbindare, Jan Jansson från Stora Tuna. Den 1 juli 1885 öppnades inrättningen.

Under de 25 år, som inrättningen var i drift, hann den ta emot 1 165 badgäster. I badjournalen kan man se att de flesta kom från trakten eller från Dalarna. Men det kom folk även längre ifrån, från Stockholm, Norrköping, Kristinehamn, Gävle, Eskilstuna, Sandviken, Skutskär och Uppsala.

Badmästaren bodde först i Fahlcrantzka gården dvs. nuvarande komministergården, och badgästerna fick inackorderas privat. Men åren 1888-89 byggde han en 12 rums villa i dalen. Den blev både hans bostad och badhotell, men givetvis måste många gäster bo på andra håll. 1891 då anstalten hade 110 gäster måste många rum i trakten varit uthyrda åt badgäster. De svårast sjuka fick företräde till badhotellet.

Under badsäsongen tjänstgjorde 4-6 utexaminerade ”badsjuksköterskor”, som var mycket omtyckta, och som tyckte om sitt jobb. En sak tyckte de inte så bra om. Det var gyttjebaden. De var lortiga tyckte de. Analyser hade visat, att gyttjan i Holm-

sjön var en av de bästa i landet, och därifrån drog i början dagligen badpersonal på tvåhjulskärror. Med tiden måste man ta till häst och kärra.

Anstaltens innehavare fick hundratals brev av personer, som blivit hjälpta av kurerna. En kvinna från en grannsocken måste t. ex. bäras vid ankomsten men tog sig hem till fots. Gustav Ferne har i en artikel i Borlänge Tidning berättat att hans far, som var svårt giktbruten, efter en kur i Frostbrunnsdalen var helt besvärsfri till sin död, sju år senare.

C. F. Carlssons närmaste medhjälpare blev snart en ung man från Grangärde, K. E. Jansson. Han var tekniskt lagd och studieintresserad och han satte sig så in i allt som behövdes för inrättningens skötsel, att han övertog rörelsen 1895 (C. F. Carlsson flyttade till Rättvik och öppnade en ny badrörelse där). K. E. Jansson genomförde många tekniska förbättringar, planterade den björkallé, som senare blev känd som Kärleksstigen och ännu är urskiljbar och drev inrättningen sommartid fram till 1910, då den stängdes på grund av de dåliga hygieniska förhållandena. Då han lade ner badrörelsen hade han inköpt utrustningen från en gammal läskedrycksfabrik i Bro och hans läskedrycksfabrik var i drift ännu 1940.

I början av 1940-talet flyttade K. E. Jansson in till Borlänge. Hans bostad, som med tiden fått namnet "Janssonska villan" stod tom och användes under kriget en tid som förråd. Byggnaden revs senare och återuppfördes i helt ny gestalt intill Kommunhuset, som bostad åt kommunalkamrer, barnvårdsman och två av kommunens hemsystrar.

Och det enda som nu tydligt säger något är att man vid foten av dalens sydsluttning kan hitta badhotellets jordkällare.

Vatten till brännvin och vatten till bad

Källorna i Frostbrunnsdalen har säkert sedan urminnes tider använts till vattentäkter, trots att ravinens backar är branta. I slutet av 1800-talet låg ett brännvinsbränneri i Buskåker. Därifrån utgick vid femtiden på morgonen en hel rad av

hästfordon, och vattnet fraktades i stora träkar och brännvinstunnor uppför de branta backarna.

Bränneriet behövde särskilt mycket vatten till helgerna, bl a för att späda ut brännvinet. Då anlätade man "Lundbergiska källan". Den hade ett ganska kraftigt tillflöde och en enkel men effektiv tråpump, som drevs med hästvandring, pumpade upp vattnet i stora kar. Därifrån fyllde körkarlarna sina tunnor.

Då badanstalten kom igång, var vattenuppföringen ett stort problem. Först hade man endast en handpump i pumphuset. En av badtjänarna hade full sysselsättning hela dagen med att pumpa. Senare tog man hjälp av en (hydraulisk) vädur, en knepig 1700-talsuppfinnet, som dock knappast hade kapacitet tillräckligt för en hel badinrättning.

När den tekniskt lagde K. E. Jansson 1895 övertagit anläggningen, skapade han en anordning så att ångpannan drog upp vattnet själv medan det värmdes. Några närmare detaljer om anordningen finns inte.

K. E. Jansson var inte belåten med den otympliga vattenuppföringen till brännvinsbränneriet. Han försökte intressera myndigheterna i kyrkbygden för en vattenledning men vann inget gehör, så han tog saken i egna händer. Han anlade en damm, som ännu finns kvar och länge under senare tid användes för fiskodling. Det fanns tillräckligt fall från dammen för att man skulle kunna ha ett vattenhjul, som drev en sug- och tryckpump. Den tryckte upp vattnet till dåvarande Kyrkskolan, som senare blev kommunalhus. Systemet fungerade bra, utom ibland vid vårflod, då vattnet blev så högt, att vattenhjulet översvämmades. Men Jansson hade visat, att med lite anordningar, skulle man kunna bespara hästar och folk den besvärliga nedfarten i dalen.

Den damm, som Jansson anlade för vattentäkten finns ännu kvar fast den tjänat ut även som fiskodling. Huset med Janssons vattenhjul stod kvar ännu i slutet av 1920-talet nedanför dammen. Nu är de gamla anläggningarna borta. Centrifugalpumpar surrar i några pumphus på dalens botten men det är allt. Men än idag får en stor del av Borlänges befolkning sitt dricksvatten från Frostbrunnsdalen.